

МОНГОЛ ХЭЛЭНД ТУССАН ХИЙСВЭР (ДОТООД) ЕРТӨНЦИЙН ДҮР ЗУРАГ

Монгол хэлэнд туссан хийсвэр ухагдахууны хэл шинжлэлийн тайлбар

Зохиогч: Цэдэвийн Өнөрбаян
МУБИС-ийн Монгол судлалын хүрээлэнгийн зөвлөх профессор доктор (Sc.D)

Хүлээн авсан: 2026.03.07 Хянагдсан: 2026.04.12 Зөвшөөрсөн: 2026.05.18

Хураангуй

Энэхүү судалгааны ажил нь хүний дотоод ертөнцийг илэрхийлэх “оюун”, “ухаан”, “бодол”, “санаа”, “сэтгэл” зэрэг үндсэн ойлголтуудыг монгол хэлний баримт дээр тулгуурлан хэл шинжлэлийн аргаар дүн шинжлээ хийсэн ажил юм. Судалгаанд тухайн ойлголтуудын зэрэгцэх, харьяалах, тодотгол, үйл үгтэй холбох харилцааг шинжлэн, тэдгээрийн харилцан холбоо, утгын давхаргын мөн чанарыг тодруулжээ. Үр дүндээ хүний хийсвэр сэтгэхүйн бүтэц, оюун сэтгэл хоёр ертөнцийн хоорондын уялдааг тайлбарласан.

Түлхүүр үг:

хийсвэр ертөнц, хэл шинжлэл, оюун, ухаан, бодол, санаа, сэтгэл, монгол хэл

Оюунт хүн (HOMO SAPIENS) энэ ертөнцийн бусад амьтнаас юугаараа ялгарч, орчлон хорвоогийн элдэв үйл хэргийг үүсгэн бүтээж, эвдэн нурааж, зовлон жаргалын эрээн бараан, эгэлгүй сайхныг яаж амталж мэдэрч, ойлгож, ухаарч явдгийг бид тэр бүр нарийн эргэцүүлж, дотоод ертөнцийнхөө нууцад гүн гүнзгий нэвтэрч чадаагүй байна. Товчхон хэлэхэд, бид эргэн тойрон байгаа гадаад ертөнц буюу бодит ертөнцөө харьцангуй сайн судалж мэдсэн хэр нь өөрийгөө, тухайлбал хийсвэр (дотоод) ертөнцөө бүрэн гүйцэд судлаагүй байна. Барим тавим бод биегүй ертөнц учраас арга ч үгүй биз ээ. Тийм ч учраас гүн ухаан, хүн судлал, сэтгэл судлал, угсаатны зүй, түүх судлал, соёл судлал, нийгэм судлал, хэл шинжлэл зэрэг хүнийг судалдаг олон ухаан үүсэж бий болсон ч гэсэн хүний мөнхийн мөн чанар болох оюуны болон сэтгэлийн ертөнцийн нууцыг бүрэн дүүрэн тайлаагүй байна. Өнө эртний уламжлалтай дорнын дотоод ухаан, өрнийн гүн ухаанд хийсвэр ертөнцийн олон үзэгдлийн нууцыг тайлах онол, арга зүйн урсгал, чиглэл бий болж тоо томшгүй бүтээл туурвил гарсан нь энэ талын судалгааг цаашид гүнзгийрүүлэх, чанад нууцад нь нэвтрэх чиг баримжаа болж байгааг үгүйсгэх аргагүй. Өнөөдөр нэг үзэгдлийг олон цонхоор харж судалдаг шинжлэх ухааны уламжлал хандлагаас бие даасан олон ухааны ололтыг зүй зохистой уялдуулж цогцоор

нь судлах чиг хандлагад шилжиж байна. Тухайлбал, хэл шинжлэлийн салбарт л гэхэд угсаа хэл шинжлэл, нийгэм хэл шинжлэл, сэтгэц хэл шинжлэл, соёл хэл шинжлэл, танин мэдэхүйн хэл шинжлэл, цахим хэл шинжлэл гэх мэт завсрын буюу хосолмол ухаанууд хүчтэй хөгжиж, орчин үеийн хэл шинжлэлийн өнгө төрхийг тодорхойлох боллоо. Үүнийг дагаад хэл шинжлэлд бүтэц судлал, судлах, тайлбарлах (герменевтика), задлан шинжлэх (анализизм), мөн чанар судлах (феноменология), шугаман бус хөгжил (синергетика) эдүгээчлэл ба хэт эдүгээчлэл (модернизм, постмодернизм) зэрэг онол, арга зүйн шинэ урсгал чиглэлүүд хүчтэй хөгжиж байна. 90 Монгол судлалын чуулган. №11(46). Улаанбаатар., 2011. 20-35. Хэл, сэтгэхүй нь хүнийг бусад амьтнаас ялгах гол хүчин зүйл гэдгийг хүн бүхэн мэднэ. Тэгвэл хэл, сэтгэхүйт энэ амьтан маань оюун, ухаан, бодол, санаа, сэтгэл, мэдрэмж, хүсэл, тэмүүлэл, зөн, мөрөөдөл, баяр, баясгалан, уйтгар, гуниг зэрэг дотоод ертөнцийн үй түмэн өнгө төрхтэй байдаг. Хүн энэхүү дотоод ертөнцөө хэрхэн танин мэдэж, ухаарч ойлгодгийг хэлэнд туссан баримтад тулгуурлан тайлбарлах нь орчин үеийн хэл шинжлэлийн нэг гол хандлага болсон байна. Хэлэнд туссан баримт бол хүнийг өөрийг нь судлах нэн чухал хэрэглэгдэхүүн мөн. Энэ талаар сэтгэц хэл шинжлэл, соёл хэл шинжлэл, угсаа хэл шинжлэл, танин мэдэхүйн хэл шинжлэл зэрэг орчин үеийн хэл шинжлэлийн гол хандлагыг тодорхойлж байгаа салбарын эрдэмтэд төдийгүй гүн ухаан, байгалийн ухааны эрдэмтэн судлаачид ч олон тооны ажиглалт судалгаа хийж байна. Өрнө, дорнын олон эрдэмтний бүтээлээс гадна манай эрдэмтдээс Б.Ринчен, Ш.Лувсанвандан, Б.Чулуундорж, Ж.Баянсан, Б.Пүрэв-Очир, М.Базаррагчаа нарын хэл судлаачид, Ч.Жүгдэр, Ш.Бира, Ц.Гомбосүрэн, Г.Лувсанцэрэн, Ч.Ган-Өлзий нарын нийгэм, түүх судлаачид, О.Лхагва, Б.Жадамбаа нарын физикч нарын олон хүний бүтээлд хэлэнд туссан ертөнцийн мөн чанарын талаар сонирхолтой ажиглалт дүгнэлт, сонин сэвүүн санаа туссаныг тэмдэглэе.

Хүний хийсвэрлэн сэтгэх үйлийн явц, үр дүнг заасан үгс аль ч хэлэнд түгээмэл байдаг. Эдгээрийн дотроос сэтгэхүйн суурь үйлдэл болох “ойлгох, ухаарах, бодох, санах, сэтгэх” зэрэг үйлийн нэрлэлт болох “оюун буюу ойхуун, ухаан, бодол, санаа, сэтгэл” зэрэг үгсийн утгыг танин мэдэхүйн үүднээс тайлбарлал зүйн аргаар товч тодорхойлж тэдгээр үзэгдлийн чанад нууцад дөхөх оролдлого хийхээр зорилоо. Үүнийг энгийн үгээр тодорхойлбол, “үгийн утгыг үгээр тайлах” арга гэж ухаарч болно.

Нууц далд, эсвэл танин мэдээгүй шинэ юмс үзэгдлийг хүн төрөлхтөн ойлгож ухаарах гол арга зам нь ил буюу танин мэдсэн зүйлтэйгээ жишин харьцуулах, адилтган зүйрлэх арга юм. Энэ тухай эрдэмтэн Ж.Баянсан “Сэрэхүй мэдрэхүйд шууд эс тусах хийсвэр зүйл, хийсвэр ойлголтыг их төлөв адилтгалын аргаар нэршүүлэн тэмдэглэсэн байдаг нь их учиртай. Адилтгал, зүйрлэл нь нэг талаар үндэстний сэтгэлгээний хэв шинж, хэмжүүрийг тодорхойлох, нөгөө талаар тухайн соёл, хэлт үндэстний “ертөнцийн тухай хэлний дүр зураг” онцлогийг судлан тайлбарлах нэг зүйлийн гэрч баримт болдог нь судалгааны онол, арга зүйн шинэ хараа хандлагыг нэхэж байгаа билээ” (2:33, 37) гэж тодорхойлсон байдгийг энд анхаарч үзсэн билээ.

Үгийн утгыг үгээр тайлахдаа тухайн үг тус бур цуваа цэг (синтагма)-ийн харьцаанд бусад үгтэй хэрхэн холбогдох түгээмэл тохиолдлуудыг авч үзлээ. Үүнд:

1. Тухайн үг бусад үгтэй зэрэгцэх (хорших) харьцаанд орж тогтвортой нийлмэл үг бүтээх тохиолдол. Хэлний энэ баримтаас тухайн хоёр үгээр тэмдэглэгдэж байгаа ойлголтууд (хийсвэр юмс, үзэгдлүүд) учир зүйн ямар холбоо харьцаатай (ерөнхий-тусгай, төрмөл-олдмол, шалтгаан-үр, арга-билиг, эсрэг-ойролцоо гэх мэт) болохыг тодорхойлж болох юм.
2. Тухайн үг бусад үгтэй харьяалахын тийн ялгалаар угсран холбогдох тохиолдол. Энэ баримтаас тухайн ойлголт (юм, үзэгдэл) харьяалж хамаатуулж байгаа ойлголт (юм, үзэгдэл)-тойгоо гарал үүсэл, орон, цаг, бүхэл, хэсэг, эзэн бие, зориулалтын ямар харьцаатайг төсөөлөн таамаглах боломжтой.

ЦЭДЭВИЙН ӨНӨРБАЯН

3. Тухайн үгэнд бусад үгийг захируулж тодотгол харьцаа үүсгэж болох тохиолдол. Үүнээс тухайн ойлголт ямар шинж чанар, үнэлэмжтэйг тогтоох боломжтой.
4. Тухайн үг үйл үгтэй харилцан угсрах (өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүний) болон угсрах (тусагдахуун, байц) харьцаанд орох тохиолдол. Үүнд тулгуурлан тухайн ойлголт (юм, үзэгдэл) ямар үйл, үйлдэл хийж, юунд өртөн тусаж байгааг тодорхойлж болно. Одоо ийнхүү бүлэглэсэн хэлний баримтыг ажиглая.

1. Тухайн үг бусад үгтэй зэрэгцэх харьцаанд орж тогтвортой нийлмэл үг бүтээх тохиолдол
  - а) Дурдсан таван үг тус бүр зэрэгцсэн нийлмэл үгийн эхэнд байрлах тохиолдлоос хамгийн түгээмэл баримтыг авлаа. Бусад үгийн дараа орж зэрэгцэх тохиолдлыг авсангүй.
  - б) Зураасаар хязгаарласны дээд хэсэг нь дурдсан таван үг өөр хоорондоо зэрэгцсэн, дараагийн хэсэг нь бусад үгтэй зэрэгцэж болох зарим тохиолдол.
2. Тухайн үг бусад үгтэй харьяалахын тийн ялгалаар угсран холбогдох тохиолдол Тайлбар:
  - а) Холбогдох угийн бух боломжтой тохиолдлыг бус хамгийн түгээмэл тохиолдлыг авлаа.
  - б) “Сэтгэл” гэдэг угийн тухайд олон үгтэй харьяалах харьцаанд орох боломж нь илүү нээлттэй.
3. Тухайн үгэнд бусад үгийг захируулж тодотгол харьцаа үүсгэж болох тохиолдол Тайлбар:

Тодотгол харьцаа нь хойшлох тутам илүү олон янз бөгөөд нээлттэй болж байгааг анзаарна уу. Сэтгэл гэдэг үгийнх илүү нээлттэй нь харагдаж байна.

4. Тухайн үг үйл үгтэй харилцан угсрах болон угсрах харьцаанд орох тохиолдол Тайлбар:

А хэсэг нь өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүний харьцаа

Б хэсэг нь шууд тусагдахуун харьцаа

В хэсэг нь өгөх оршихын тийн ялгалд байгаа шууд бус тусагдахууны болон байц харьцаа

Г хэсэг нь гарахын тийн ялгалд байгаа шууд бус тусагдахууны болон байц харьцаа. Дээрх цэгцэлж эмхэлсэн баримтад тулгуурлан үг тус бүрийн сэтгэхүйд туссан дүр зургийг тодорхойлохыг оролдъя.

Нэг. Оюун (Mo. oyun)

Энэ бол хүнд төрөлхөөс заяадаг дотоод эрчим хүч. Өөрөөр хэлбэл, хүнийг бусад амьтнаас ялгах мөн чанар буюу бидний яриад байдаг далд мэдрэхүйн цөм нь юм. Үүнийг хүн төрөлхтөн бүрэн дүүрэн танин мэдэж онож тодорхойлоход төвөгтэй зүйл. Энэ тухай гүн ухаантнууд “Оюун сэтгэхүй бол тайлбарлаж болшгүй, ухаарлын чанад дахь трансцендент чанар ба хүний өөрийнх нь анхдагч, үл тайлбарлагдах, юугаар ч тодорхойлогддоггүй эрх чөлөөнөөс үүсэн гардаг байна. Оюун сэтгэхүй нь өөрөө эрчим хүчтэй талыг нь нээн харуулдаг гэж ойлгож болно. Оюун сэтгэхүйн хүч нь орчлон ертөнцийг үүсгэгч бүх хүчний нэгэн адил сэтгэлийн эрчим болж өгдөг” (1:34) гэж тайлбарладаг. Хүнд төрөлхөөс заяасан ОЮУН хэмээх тайлагдашгүй далд эрчим хүч, мөнх чанарыг нээж, хөдөлгөж, тэнхээ чадал суулгахгүй бол харанхуй мунхаг явсаар дуусна.

Оюуны мэлмий (заримдаа үүд, ам амсар ч гэнэ)-г нь нээж гал зулыг нь асааж, оч цогийг нь бадрааж, гэрэлтүүлж цацруулж, билиг авьяасынх нь хүчээр тамир тэнхээ оруулж байж л хүн хүншиж, хүмүүжихийн зам мөрд ордог байна. Хүн аливаа зүйлийг танин мэдэж, ухаарч ойлгосныгоо хэлэндээ тусган илэрхийлдэг. Үүнийг л хэлэн дэх ертөнцийн дүр зураг гэдэг. Тэгвэл оюун хэмээх энэ зүйлийг монголчууд хэлэндээ яаж илэрхийлдгийг товч тайлбарлая.

1.1. Оюун хэмээх ухагдахууныг тайлбарлахын тулд ямар ухагдахуунтай холбож сэтгэдгийг хэлний баримтаар жишээлж үзүүлье. Монгол хэлэнд оюун ухаан, оюун бодол, оюун санаа, оюун билиг гэсэн зэрэгцсэн нийлмэл үг (хоршоо үг) тохиолдож байна. Үүнээс үзвэл, оюун нь ухаан, бодол, санаа, билигтэй учир зүйн ямар нэг холбоотой зүйл байх нь ээ. Монгол хэлэнд зэрэгцсэн нийлмэл үгийн аль нь өмнөө, аль нь ардаа байрлах нь нарийн зүй тогтолтой. Зарим тохиолдолд байрыг нь тонгоргож хэрэглэх тохиолдол ч байдаг. Зэрэгцэж байгаа хоёр үг нь утгын хувьд эсрэг, ойролцоо, төсөөт, зүйлчилсэн харьцаатай, ерөнхий тусгай, бодит, хийсвэр, бүхэл, хэсэг гэсэн эсрэгцлээс бүрдсэн арга, билгийн шүтэн барилдлагатай тэгш хэмт цогц байдаг. Хоёр үг зэрэгцэн хоршиж хэрэглэгдэх нь чухам дээрх зүй тогтолд л захирагддаг. Шүтэн барилдлага ба хоосон чанарын нууцыг эндээс олж ухаарах боломжтой.

Хэлний баримтаас үзвэл, оюун гэдэг үг зэрэгцсэн нийлмэл үгийн бүтцэд бусад үгийн дараа орох нь тун ховор ажээ. Учир нь оюун нь хүнд угаас заяагдмал, тэнгэрлэг, сав ертөнцийн шинжтэй зүйл учраас олдмол, тусгай, хэсэг зүйлээ амилуулж тэтгэж байдагтай холбоотой байж мэднэ.

1.2. Оюун нь ухаан, бодол, санаа, билиг зэрэгтэй зүй тогтолт холбоотой гэдгийг баримжаалсан бол өөрөө ямар бүтэц бүрэлдэхүүнтэй, юуг харьяалж багтааж байдгийг авч үзье.

Оюуны түлхүүр, оюуны мэлмий (дээр дурдсан баримтын 2-оос үз.) гэх мэт 10 гаруй үгтэй харьяалахын тийн ялгалаар холбогдож байна. Эдгээр холбоо үгсийн

утгыг ажиглавал, оюун нь цоож цуургатай далд нууц эрдэнэсийн байдлаар хүнд заяадаг ажээ. Цаг нь болоход түлхүүрээр онгойлгож үүд (мэлмий, амсар)-ийг нээж, зулыг нь асааж, очийг нь бадрааж, гэрэл гэгээтэй болгон амилуулж, илч эрчмийг нь түгээдэг байна. Оюуны үүд (мэлмий, амсар) нь билиг, оч зул нь авьяас бололтой. Зарим тохиолдолд билгийн мэлмий, билгийн оч (зул) гэсэн холбоо үг тохиолддог нь оюун, билиг хоёрын мөн чанарыг хүн төрөлхтөн нарийн танин мэдээгүйтэй холбоотой байж мэднэ. Хийсвэр ертөнцийн нууцад бид бүрэн нэвтрээгүй байгаа билээ. Ташрамд дурдахад, билиг, авьяас хоёр нь төрмөл, эрдэм нэвтрээгүй байгаа билээ. Ташрамд дурдахад, билиг, авьяас хоёр нь төрмөл, эрдэм (чадал, чадвар), мэдлэг нь олдмол баялаг бололтой. Үүний баталгаа нь авьяас билиг, эрдэм мэдлэг гэсэн тогтвортой нийлмэл үг үүссэн байна. Харин төрмөл, олдмол хоёр зэрэгцэн хоршвол эрдэм билиг, мэдлэг авьяас (~ билиг эрдэм, мэдлэг авьяас), авьяас чадвар гэсэн нийлмэл үг үүснэ. Сэтгэц ба танин мэдэхүйн үүднээс эдгээр ойлголтын холбоо хамаарал, учир утгыг нарийвчлан судлууштай байгаа юм. Оюуны мэлмий нээгдэж, гэрэл гэгээтэй болж амилсны дараагаар түүний үр болох ухаан нь задарч хүч тэнхээтэй болохын хэрээр өмч хөрөнгө нь арвижиж, өглөг буянаа хайрлаж, өв бүтээлээ залгамжлуулдаг жам хуультай ажээ.

1.3. Оюун нь далд нууц, бүхнээс хараат бус, сэтгэхүйн бүх үйлдлийн эх суурь учраас түүнд эерэг, сөрөг үнэлэмж байхгүй. Хааяа ухаан гэдэг үгтэй ижил үүрэгтэй орохоороо цэцэн, гэгээн гэсэн тодотгол авах тохиолдол байдаг. Оюун нь тэнгэрлэг, бурханлаг бас маш нууцлаг ертөнц учраас үнэлэмж өгөх боломжгүй.

1.4. Оюун нь сав ертөнцийн шинжтэй, төрөлхийн юм болохоороо тогтвортой, зогсонги мөн чанартай байдаг. Ийм ч учраас нээгдэх, гэрэлтэх гэсэн цөөхөн үйл үгтэй холбогдож байна.

Хоёр. Ухаан (Мо. угауан)

Хүний далд мөн чанар болох оюуны хамгийн хүчирхэг үр нь ухаан юм. Оюуны сав дотор ухаан орох үр хөврөл оршиж байдаг. Оюун нээгдмэгц ухаан орж амилж, өсөж төлжиж тэнхээ чадал сууж эхэлнэ. Ухааны үр хөврөл нь билиг, авьяастай холбоотой. Оюуныг хүч чадал, тэнхээ тамиртай, гэрэл гэгээтэй, илч эрчимтэй болгодог тэжээгч хүч нь билиг, авьяас, эрдэм, мэдлэг дөрөв болно. Одоо бид дээр авсан баримт дээрээ тулгуурлан ухаан гэдэг ухагдахууныг товч тайлбарлая.

2.1. Ухаан гэдэг үг нь бодол, санаа, мэдээ, сэхээ, жолоо гэдэг үгтэй зэрэгцэж тогтвортой нийлмэл үг үүсгэж байна. Мөн түүнийг тэжээгч хүч болох билиг, мэдлэг гэсэн үгтэй хоршин зэрэгцэх боломжтой. Оюун нээгдэхээр мэдээ сэхээтэй болж ухаан ордог учраас энгийн ярианд мэдээ, сэхээ хоёрыг гэдэг үгтэй ойролцоо утгаар хэрэглэнэ. Мөн ухаан нь хүнших үйлийн ухаан гол шинж учраас жолоо гэдэг үгтэй зүйрлэн адилтгаж хэрэглэдэг байна. Харин бодол, санаа хоёр нь ухааныг хөгжил, хөдөлгөөнтэй болгодог гол хөдөлгөгч хүч (энд бид тэжээгч хүч гэдгээс ялгаатай хэрэглэж байна) нь учраас эдгээр үгтэй зэрэгцэн хоршиж болдог.

2.2. Оюуны саванд төрж төлжиж, өсөж арвиждаг зүйл учраас хэр хэмжээ цараа хүрээтэй, эрдэм мэдлэгээр тэжээгддэг учраас хүч тэнхээтэй байдаг Ийм ч учраас хэр, хэмжээ, цараа, уг, хүч, тэнхээ зэрэг үгтэй харьяалахын тийн ялгалаар холбогдож байна. Ухаан нь оюунаас хараат олдмол зүйл учраас орон зай, чанарын

хэмжээстэй, түүндээ тохирсон үнэлэмжтэй байдаг. Энэхүү хэмжээс, үнэлэмж нь эрдэм, мэдлэгийн хэмжээнээс шууд хамааралтай байдаг.

2.3. Хэлний баримтаас үзвэл, оюун хэмээх аргад суурилж, түүний хүч чадалд шүтэж байдаг билгийн тал болох ухаан нь харьцангуй хөдлөнгө, бас олдмол зүйл учраас эерэг, сөрөг олон үнэлэмжтэй байдаг (баримтын 3-д үз). Ухаан нь голдуу эерэг үнэлэмжтэй. Ухааны хэр хэмжээ, цараа хүрээг илэрхийлсэн гүн, гүехэн, охор, хагас, холч, шинж чанарыг илэрхийлсэн мэргэн, цэцэн, саруул, онч, нарийн, тулхтай, гүйлгээ, сийрэг, торгон, хар, мунхаг, бүдүүн бараг, бүдэг бадаг гэх мэт үнэлэмж (тодотгол)-үүд байдаг. Хэмжээс, чанарын үнэлэмж нь харилцан хамааралтай. Тухайлбал, гүн, холч ухаан нь мэргэн, цэцэн, саруул, онч, нарийн, тулхтай, гүйлгээ, сийрэг, торгон байдаг бол гүехэн, охор, хагас ухаан нь мунхаг, бүдүүн бараг, бүдэг бадаг байдаг. Эрдэм мэдлэг, авьяас билгээр тэтгээгүй ажил амьдралын туршлагаар төлөвшсөн ухааныг хар ухаан гэнэ. Хар ухаан хүч тэнхээ муутай байдаг. Оюуны саванд төрж төлжиж, тархи толгойд суусан ухааныг ажил амьдралын туршлага, эрдэм мэдлэгээр тэтгэж, задрах задгайрах замыг заагаагүйгээс охор, богино, гүехэн, бүдүүн бараг, бүдэг бадаг, мунхаг, мулгуу шинжтэй болж хүний ажиллаж амьдрах хийж бүтээх үйлс мухардаж, уруудаж доройтдог. Ийм хүнийг “ухаанд нь ухна үхсэн”, “ухаанаа уландаа гишгэсэн” гэх ба охор, богино, гүехэн, мунхаг, ухааны үр дагаврыг “ухаан богинот урт насалдаггүй”, “мөхөс ухаант мөчид замтай”, “муу ухаант ягдах, муу унаат явгарах”, “ухаангүй ноёнд урагшгүй албат” гэх мэтээр онож тодорхойлсон байдаг.

2.4. Оюун нээгдэхээр ухаан орж амилдаг учраас гүйх, суух, гүйцэх, хүрэх, төлөвших зэрэг амьтны үйл хийдэг байна. Мөн задрах, задгайрах, тэлэх үйлийн ачаар хүч тэнхээ сууж амьдралын сайн сайхныг бүтээдэг байна. Аливаа үйлийг бүтээхэд хэр хэмжээ нь дутах, хиртэж бохирдохоороо самуурах, муудах, мунхрах үйл хүлээдэг. Эдгээр үйлийн үр дүнд дээр дурдсан (2.3-д) шинж чанар, үнэлэмжтэй болдог.

Ухаан нь нэгэнт орж ирж, олдсон юм болохоор түүнийг эргээд алдаж болно. Бас сэлбэн баяжуулж зарж ашиглаж болохоос гадна бусдад зааж сургаж, өөрийн ухааныг бусдын ухаантай жишиж уралдуулж өрсөлдүүлж болдог ажээ. Нялх балчир, гэнэн томоогүй ухааныг эрдэм мэдлэг, дадлага туршлагаар тэжээгээд эргэцүүлж боддог болохыг ухаан суух, ухаанд орох гэдэг.

Мэдлэг тэлэхийн хэрээр ухаан тэлж, гүнзгийрч холч мэргэн, тулхтай тогтвортой болно. Иймээс ухаанаа сайжруулъя гэвэл билиг авьяас, эрдэм мэдлэгээ сайжруулж цэгцтэй, гүнзгий болгох хэрэгтэй. Үүнийг дорно дахины гүн ухаанд “Мэргэн ухаан бол бүхний учир утгыг тайлах эрдэм” гэж тодорхойлсон байдаг. Хүний хийж байгаа ажил үйл, туурвил бүтээлийг үнэлэхдээ “Ухааны хэр нь тэр” гэдэг. Үнэхээр ухаан нь хэр хэмжээтэй учраас “Ухаан дутах, ухаан хүрэх” гэсэн ойлголт үүссэн хэрэг.

Ухааны хүч чадал, ач тус, үнэ цэнийг “Ухаан нь эзнээ залах, унь нь тооноо өргөх”, “Ухаан сайт мянгыг тэжээх, ухаан муут өөрөө өлбөрөх”, “Дайсан хэдий чинээ ухаантай бол төдий чинээ аюултай”, “Тэнэгтэй тэрсэлдэхээр ухаантантай зөвлө”, “Ухаантай хүн аргатай, уртай хүн бүтээлтэй”, “Сэтгэхэд ухаан, бүтээхэд ур авьяас”, “Дархан хүн бурхан ухаантай”, “Ухаант хүлэг эзнээ, ухаант хүн Ханиа”, “Ухаант хүн өөрийгөө ажиг, ухаан муут өрөөлийг сонжих” гэх мэтээр тодорхойлсон байдаг.

Гурав. Бодол (Mo. bodul), санаа (Mo. sanay-a)

Ухааны ачаар бий болж эргээд ухаанаа хөгжил хөдөлгөөнтэй байлгадаг хөдөлгөгч хүч нь бодол, Санаа хоёр юм. Өөрөөр хэлбэл, оюун ухааны хоёр жигүүр нь бодол, санаа хоёр юм. Сэтгэж ухаарах үйлийн хоёр тал нь бодох, санах гэж ойлгож болно. Өнгөц ажиглахад ойролцоо утгатай гэмээр энэ хоёр үг нь гүн бүтцийн хувьд харилцан бие биетэйгээ эсрэгцэж бие биеэ нөхсөн ухагдахуун илэрхийлдэг. Түүхэн бүтээвэр зүй, үгийн гарал зүйн үүднээс үзвэл, бо- язгуур нь боох, бондгор, болох (хоол болох), богц, бойжих, босох гэх мэт үгийн бүтцэд тохиолдох салангид олон зүйлийг эвсүүлэн эвлүүлж, нягт цул, бие бодтой болох гэсэн утгатай, са- язгуур нь салах, сарних, сагсайх, садрах, сарсайх, савах гэх мэт нэг юмыг задалж олон болгон олшруулах гэсэн утгатай учраас гүн утга нь эсрэг ажээ. Өөрөөр хэлбэл, бодол нь оюун ухааны төв рүү дотогш, санаа нь оюун ухааны төвөөс гадагш чиглэсэн сэтгэхүйн хоёр үйлдэл юм.

3.1. Бодол, санаа хоёр нь бие биетэйгээ зэрэгцэн хоршиж бодол санаа, санаа бодол гэж нийлмэл үг үүсгэх түгээмэл боломжтойгоос гадна ухаан гэдэг үгтэй аль аль нь зэрэгцэж нийлмэл нэрлэлт үүсгэж байна. Харин ухаан гэдэг үгийнхээ өмнө нь орж зэрэгцсэн нийлмэл үг үүсгэх нь ховор. Учир нь ухаан нь анхдагч бөгөөд ерөнхий, бодол, санаа хоёр нь хоёрдогч, тусгай шинжтэй учраас ийм зүй тогтолтой. Нөгөө талаар сэтгэл гэдэг үгтэй аль аль нь зэрэгцэж нийлмэл нэрлэлт үүсгэдгээрээ оюун, ухаан хоёроос ялгаатай. Үүнээс үзвэл, оюуны ертөнц нь бодол, санаа хоёроор дамжиж сэтгэлийн ертөнц-тэй холбогддог зүй тогтолтой бололтой. Хэлний баримтыг ажиглавал, оюун, ухаан хоёртой сэтгэл шууд холбогдож зэрэгцсэн нийлмэл үүсэхгүй байна. Энэ нь хийсвэр (дотоод) ертөнцийн дотор тархи толгойд төвлөрсөн оюуны ертөнц, зүрхэнд цогцолсон сэтгэлийн ертөнц гэсэн хоёр ертөнц оршиж байдаг бөгөөд бодол, санаа хоёр нь энэ хоёр ертөнцийг холбож хөдөлгөж байдагтай холбоотой гэж ухаарч болохоор байна. Нөгөө талаар оюуны ертөнц нь харьцангуй тогтвортой, шүтэн барилдлагын арга тал нь сэтгэлийн ертөнц нь харьцангуй хөдлөнгө, билиг тал нь болдог гэж ойлгож болно.

Бодол, хоёрын үнэлэмж (тодотгол)-ээс харж болохоор байна (Дээрх баримтын 3-аас санаа хоёрын бодол нь ухаанаа хол ойр дөт холбоотойг харна уу). Ташрамд дурдахад, бид тархи (оюун), зүрх (сэтгэл) хоёрын харьцаа холбоог сэтгэц, биологийн талаас нь нарийн судлаагүй байна. Энэ п мэдлэг, хүмүүжил хоёрыг салгаж боловсрол олгоод байгаагийн шалтгаан бололтой. Сүүлийн үеийн боловсролд хүний зөвхөн тархийг нь цэнэглэх т зүрхийг нь ариусгах юм хийхгүй байгаа юм биш биз ээ.

3.2. Бодол, санаа хоёр нь оюун ухааныг сэтгэл -тэй холбох хөдөлгөгч хүч учраас зөвхөн орон зайн хэмжээстэй байдаг. Тухайлбал, бодлын (сана) үзүүр, уг, мухар, харгуй, сэжүүр гэсэн үгстэй харьяалах харьцааны утга илтгэх Тодорхой үзүүр, мухар (уг)-ыг холбосон зам харгуйг туулдаг үйл хөдлөлүүд болно. Бодол санааны үзүүр хаа хүрэхийг ухааны хүч тэнхээ, хэр хэмжээ мэднэ.

3.3. Бодол, санааны үнэлэмжийг ухааны үнэлэмжтэй харьцуулбал, нэлээд олон талтай гэдэг нь баримтаас (3-аас үзнэ үү.) тодорхой харагдаж байна. Ухаан нь тоо хэмжээ, чанар шинжийн үнэлэмжээс гадна өгүүлэгчийн хандлага, мэдрэмжтэй холбоотой баймж харьцааг илэрхийлсэн үнэлэмж нэмэгдэж байна. Тухайлбал,

зөв, буруу, өөдрөг, дорой, сонин, хачин, хуурамч, харалган, сайхан, муухай, хар, цагаан, хорон гэх мэт нэмэлт үнэлэмжүүд гарч ирж байна. Үүнээс үзвэл, бодол, санаа хоёр нь оюун, ухааныг сэтгэлтэй холбож, сэтгэлийн суурь дэвсгэр болдог гэж баталж болно. Бодол, санааны гүн, холын, зөв, өөдрөг, сайхан, шинэ, сонин, ил, цагаан, мэргэн, оновчтой, үнэн, тодорхой зэрэг эерэг шинж нь сэтгэлийн эерэг шинжийн, ойрын, буруу, өнгөц, явцуу, харалган, далд, хачин, хуурамч, дорой, муухай, олон, хар, бүрхэг, хорон зэрэг сөрөг шинж нь сэтгэлийн сөрөг шинжийн суурь үндэс болдог. Бодлын үнэлэмжээс санааны үнэлэмж илүү олон бөгөөд санааны үнэлэмжүүд голдуу сэтгэлийн үнэлэмжид давтагдаж байгаа учраас санаа, сэтгэл хоёр нь илүү ойр дөт холбоотой гэж дээр өгүүлсний учир энэ болно.

Бодол, санаа хоёрын тодотгол (үнэлэмж)-ыг харьцуулж үзвэл, бодол нь гүн холын, ойрын, өнгөц, явцуу, хуурамч, харалган зэрэг шинжээрээ, санаа нь сайхан, муухай, олон, хар, цагаан, сэвүүн, товч, тодорхой, бүрхэг, хорон, үнэн гэх мэт шинжээрээ бие биеэсээ ялгарч байна.

3.4. Бодол нь сэтгэх үйлийн нэгтгэн дүгнэх (синтез хийх) аргын үндэс болох тул төвлөрөх, төлөвших, хурах, цэгцрэх үйлдэл хийдэг бол санаа нь задлан шинжлэх (анализ хийх) үйлийн үндэс болох тул ундрах, шулуудах зэрэг үйлдэл хийдэг байна. Бодол, санаа хоёрыг бодит юмтай адилшуулан холбож ухаарвал, бодлыг хуваалцаж, урвуулж, хөрвүүлж болдог бол санааг өвөрлөж, алдаж, онож, нэмэрлэж, гаргаж, тавьж болно. Бодол, санааг орон савтай адилтган ухаарвал санаанд орох, бодолд орох, бодолд эргэлдэх, санаанаас гарах гэсэн үйлийн холбоо үг тохиолдож болох нь ээ.

Бодол нь сарних, мухардах, төөрөх үйл хүлээдгээрээ ухаан самуурах, муудах, мухардах үйлтэй төстэй бөгөөд харилцан уялдаа холбоотой, санаа нь зовох, зовних үйл хүлээдгээрээ сэтгэл зовох, зовних, өвдөх үйлтэй адил төстэй бөгөөд харилцан учир зүйн холбоотой.

Бодол, санаа хоёр нь ухаанаас үүдэж, түүний хэр хэмжээ, хүч чадлын ачаар төлжиж бойждог зүйл тул тэдгээртэй нийтлэг шинж, үйлдэл зайлшгүй байдаг.

Тухайлбал, дээр (3.3-д) дурдсан ижил үнэлэмжээс гадна төрөх, зөрөх, нийлэх, орох зэрэг үйл үгтэй аль аль нь холбогдож болно.

Дөрөв. Сэтгэл (Mo. sedkil)

Хийсвэр ертөнцийн дээр дурдсан дөрвөн үндсэн ойлголттой харьцуулбал, сэтгэл нь хамгийн олон үнэлэмж, үйлдэлтэй ойлголт болно. Хийсвэр ертөнцийн цөм, эрчим хүчний төв болох оюун нээгдэж, ухаан сууж, бодол, санаа төрж төлжсөөр сэтгэл-ийн олон өнгөт ертөнц бий болжээ. Хийсвэр ертөнцийн ойлголтуудын дотроос хамгийн олон талтай, нээлттэй, таньж мэдэхэд ойр дөт ойлголт бол сэтгэл юм. Сэтгэлээр л дамжиж оюун, ухаан, бодол, санааны нууцад нэвтэрч болно. Тийм ч учраас сэтгэлийг гадаад ертөнцийн юутай ч зүйрлэн адилтгаж, жишиж зэрэгцүүлэн ухаарч болно. Энэ тухай доктор Ж.Баянсан “Соёл, хэл, үндэстний сэтгэлгээ” гэдэг бүтээлдээ дэлгэрэнгүй тайлбарласан (2:19-22) тул бид энд зарим нэмэлт ажиглалт, тайлбар хийх болно.

4.1. Бидний дээр өгүүлсэн дөрвөн үгийн дотроос сэтгэл гэдэг үг нь бодол, санаа хоёртой зэрэгцэн хоршиж тогтвортой нийлмэл үг үүсгэдэг.

Мөн сэтгэл зүрх (зүрх сэтгэл), хүсэл сэтгэл, сэтгэл дотор, хайр сэтгэл, дур сэтгэл гэсэн нийлмэл үгийн бүтцэд тохиолдоно. Харин оюун, ухаан гэдэг үгтэй зэрэгцэн хорших боломжтой боловч хэрэглээнд тун ховор. Учир нь оюуны ертөнц, сэтгэлийн ертөнц хоёр нь харьцангуй бие даасан хоёр өөр ертөнц гэж ойлгогдож байна. Нэг нь тархины орон зайд, нөгөө нь зүрхний орон зайд оршино. Энэ хоёр нь бодол, санаагаар бие биетэйгээ холбогдож хүний мөнхийн чанар болно. Хүн бол оюун-сэтгэлт амьтан гэж тодорхойлж болно. Хүний дотоод ертөнцийн далд нууцлаг тал нь оюун ухаанд оршиж, ил задгай шинж нь

сэтгэлд илэрч байдаг. Тийм ч учраас хүний амьдралын жаргал, зовлонг сэтгэлийн мөн чанартай холбож, эерэг, сөрөг шинжээс шалтгаална гэж үзсээр иржээ.

Монголчууд болон дорнын ард түмэн “Бурхан ч сэтгэлээс, буг ч сэтгэлээс гарна”, “Сэтгэл нь сэвгүй бол таван махбод эрүүл”, “Сээрийн бөхөөс, сэтгэлийн бөх”, “Сэтгэлд орж сайн хоногшвол сэтэрхий зүү ч мянган лан”, “Сэтгэлийн сайхан амьдралын чимэг, царайны сайхан нүдний гэм” гэх мэтээр сэтгэлийн үнэ цэнийг тодорхойлсон байдаг. Үүнээс үзвэл, сэтгэл нь гадаад ертөнцтэй шууд харьцдаг, асар их нээлттэй, олон өнгө аястай үзэгдэл болно.

4.2. Сэтгэл нь ертөнц болохоор харьяалж хамаатуулдаг юм ихтэй. Тухайлбал, сэтгэлийн уг (мухар, үзүүр), хаяа гэх мэт орон зайн, сэтгэлийн жолоо (уяа, чагтага) гэх мэт бүхэл хэсгийн, сэтгэлийн тэнхээ (хат, хүч, сэв, чилээ) гэх мэт шинж чанарын, сэтгэлийн өнгө (хөг, баяр, гуниг, өвчин, шаналгаа, бузар, хир) эх мэт гарал үүслийн, сэтгэлийн өглөг (бэлэг, өргөл) гэх мэт зориулалтын зэрэг харьяа хамаатлын олон янзын харьцаа зааж байна. Сэтгэл нь хүч чадал ихтэй, хэмжээ хязгаар томтой юм болохоороо харьяалж хамаатдаг зүйл ихтэй нь тодорхой байна. Орон зайтай, өмч хөрөнгөтэй, өглөг буянтай, өнгө аястай, нээлттэй ертөнц учраас оюуны ертөнцийг бодвол хөдлөнгө, билгийн тал давамгайлсан мөн чанартай. Сэтгэлийн хүч тэнхээ, өнгө хөг нь оюун, ухаанаас улбаалж бодол, санаагаар дамжиж илэрдэг учраас сэтгэлийг хүний мөс, зан чанарын хэмжүүр гэж үздэг байна.

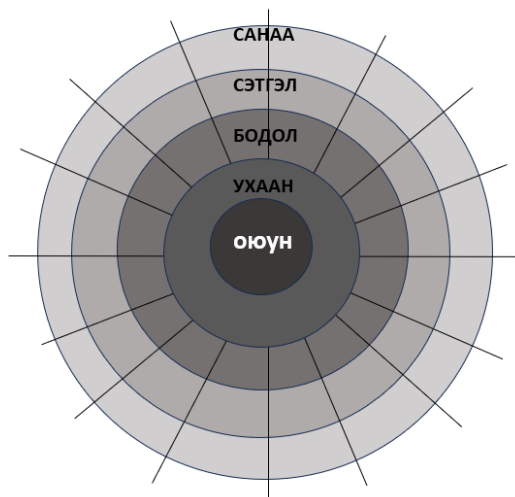
4.3. Сэтгэл гэдэг үгийн тодотгол (үнэлэмж)-ыг дээрх ойлголтуудтай харьцуулбал тоо, шинжийн хувьд илүү өргөн, олон талтай гэдэг нь хэлний баримтаас харагдаж байна. Сэтгэлийг тээгч хүн энэхүү ертөнцөө таньж тодорхойлохын тулд гадаад ертөнцийн бүх л зүйлтэй жишиж адилтгадаг бол тэдгээр хүн амьтан, юмс үзэгдэлд байдаг шинж чанар сэтгэлд мөн л байдаг гэж сэтгэдэг байна. Сэтгэлийг “орон сав” гэж ухаарвал, саруул, уужим, дүүрэн, дундуур, давчуу, хоосон гэх мэт, хүн амьтны шинжээр ухаарвал, энэрэнгүй, нигүүлсэнгүй, хүнлэг, шударга, шунаг, сувдаг, хомхой, гундуу гэх мэт, “бодис юм” гэж бодвол, халуун, хүйтэн, хатуу, зөөлөн, тунгалаг, ариун, бузар, бохир, бөх, баг, эмзэг, учир зүйн талаас үнэлбэл, зөв, буруу, үнэнч, хуурамч, ил, далд гэх мэт үй олон үнэлэмжтэй зүйл болно.

4.4. Сэтгэл гэдэг энэ хийсвэр ертөнц маань үнэлэмждээ тохирсон олон янзын үйл үйлдэл хийдэг болохыг дээр дурдсан баримт (4-р баримт)-аас харж болно. Сэтгэл нь орон сав учраас уужрах, дүүрэх, дундрах хоосрох, сэтгэлээ нээх, сэтгэлд хадгалах, буух, сэтгэлээс гарах гэх мэт, амьтанлаг юм болохоороо ханах, цадах, тайтгарах, бухимдах, хөдлөх, уймрах, баясах, сэргэх, гонсойх, эмзэглэх, сэтгэлийг

баясгах гэх мэт, бодис юм шинжтэй үзэгдэл учраас хөрөх, дулаацах, зөөлрөх, сэвтэх, хиртэх, сэтгэлийг засах гэх мэт үй олон үйл хөдөлгөөн хийдэг байна.

Сэтгэлийн савыг зөв, сайхан, гүн гүнзгий, шинэ сэргэг, мэргэн, оновчтой, үнэн цагаан, өөдрөг, бодол, санаагаар тэтгэн тэжээвэл, хүний амьдрал аз жаргал, гэрэл гэгээтэй баяр баясгалангаар дүүрэн байх болно. Монголчуудын цэцэглэнээр “Сэтгэл зөв бол заяа зөв” гэсэн бэлгэт үгээр энэхүү өгүүллээ төгсгөө.

Хийсвэр (дотоод) ертөнц

Хүнших үйл явц (зовж, жаргах)

Оюун (цөм) – ухаан бодол санаа сэтгэл

Бурханших үйл явц (гэгээрэх)

Сэтгэл санаа бодол ухаан оюун

Хүн анх төрөхдөө бурханлаг шинжтэй байснаа ухаан орж, элдэв бодол, санаа гөрөөд, сэтгэлийн олон өнгөт ертөнцөд ороод ирэхээрээ сэтгэлийн эерэг, сөрөг шинжээс үүдэх олон үйлийг хийж зовлон жаргалын их далайд амьдарна.

Харин гэгээрэхийн тулд сэтгэл, санаа, бодлын сөрөг шинжээс салж ухаан гүнзгийрсээр элдэв үнэлэмжгүй, оюуны гэгээлэг ертөнцөд эргээд орж бурханлаг шинжтэй болдог.

Хэлэлцүүлэг

Судалгааны үр дүн нь монгол хэлэнд туссан хийсвэр ухагдахууныг зөвхөн үгийн утгаар бус, танин мэдэхүйн өргөн хүрээнд тайлбарлах боломжтойг харуулж байна. Цаашид эдгээр ухагдахууныг харьцуулсан хэл шинжлэлийн судалгаанд хамруулах, боловсролын хэрэглээнд ашиглах, мөн сурагчдын сэтгэлгээ хөгжүүлэхэд хэрхэн нөлөөлж болохыг судлах шаардлагатай байна.

Хэл бол ойлгохуйн үйл явц хэрэгждэг түгээмэл орчин мөн. Ийм үйл явцын хэрэгждэг арга нь тайлбарлахуй байдаг. Ойлгохуйн үйл явц бүхэлдээ хэлний үзэгдэл мөн (Г.Гадамер).

Хүний гадаад ертөнц, дотоод ертөнц хоёр харилцан зохирч нэгэн айзам хэмнэлд орох учиртай. Хэдий чинээ зохирол, шүтэн барилдлага байна төдий чинээ Бурханлагийн үүд нээгддэг. (Бодичарья аватарагийн тайлбараас)

Ном зүй

1. Батын Ч.Ган-Өлзий. Эдүгээгийн философид эхлэн орохуй, “Бемби Сан” хэвлэлийн газар. Уб., 252 тал.
2. Ж.Баянсан. Соёл, хэл, үндэстний сэтгэлгээ. Уб., 2002. 118 тал.
3. Человеческий фактор в языке. Язык и “картина мира” М., 1988.
4. Колшанский, Г. В., Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., 1975.
5. Телия, В. Н., Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.
6. Б.Ринчен. Монгол бичгийн хэлний зүй. Дөтгөөр дэвтэр. Өгүүлбэр зүй. Уб., 1967.
7. М.Базаррагчаа. Монгол хэлний хоршоо үг. Уб., 1993.
8. Телия, В. И., Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., 1988. стр 173-204.
9. Б.Пүрэв-Очир. Үг, өгүүлбэрийн амьдрал араншин, эрчим энерги, соёл хэрэглээ. Уб., 2009.
10. Б.Пүрэв-Очир. Үг, өгүүлбэрийн амь амьдрал, эрчим долгион, соёл хэрэглээ. Уб., 2011.
11. Д.Батбаяр. Бүтээхүйн зүй тогтол. Сайхныг бүтээх нууц. Уб., 2007.
12. Ухаарал, бясалгал, гэгээрэл. VII. Агнистын гэгээ цуврал. Их хөлгөний алдарт сургаал. Бодичарьяаватарагийн тайлбар. НЕПКО паблишинг. Уб., 2010. 443 тал.
13. Б.Жадамбаа. Шүтэлцэн багцрахуйн үзэл ба хүмүүний хөгжил. Уб., 2007. 140 тал.
14. Г.Гадамер. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М., 1998.
15. Норжин нар. Монгол хэлний толь. ОМАХХ. 1999. 3142 тал.
16. Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. I-V. Шинжлэх ухааны академи. Хэл зохиолын хүрээлэн. Уб., 2008.
17. Канцельсон, С. Д., К попятю типов валентности.-Вопросы языкознания. 1987. №3. Стр.20-3
18. Н.Нансалмаа. Хэл шинжлэлийн судалгааны арга зүй. Уб., 2011.

**THE ABSTRACT (INTERNAL) WORLDVIEW REFLECTED IN THE
MONGOLIAN LANGUAGE**
**(A Linguistic Explanation of Abstract Concepts
in the Mongolian Language)**

Author: Tsedev Unurbayan

Consulting Professor at the Institute of Mongolian Studies, MNUE, doctor (Sc.D)

Abstract

This research paper conducts a linguistic analysis based on Mongolian language data to examine core concepts expressing the human internal world, such as “oyun” (intellect), “ukhaan” (mind/wisdom), “bodol” (thought), “sanaa” (idea/intent), and “setgel” (soul/feeling). The study analyzes the coordinating, possessive, attributive, and verbal relations of these concepts, clarifying their interconnections and the nature of their semantic layers. Consequently, it explains the structure of abstract human cognition and the correlation between the two worlds of intellect and emotion.

Keywords

abstract world, linguistics, intellect, mind, thought, idea, soul, Mongolian language.
